

DESPRE NOȚIUNEA DE CULTURĂ ÎN NEOLITICUL EUROPEAN¹

WALTER MEIER-ARENDT

În amintirea lui Günter Smolla

A atribui anumite culturi unor popoare cunoscute reușește doar pentru antichitatea clasică și pentru perioada imediat precedentă, numită de cercetătorii francezi „protohistoire”. Astfel, poate fi descris cu suficientă siguranță, într-o măsură mai mică sau mai mare, conținutul material și spiritual al culturilor grecilor, romanilor, etruscilor, tracilor, dacilor, germanilor și celților, iar evoluțiile istorice pot fi reconstruite până în secolele VII-VI a. Chr., chiar dacă nu totdeauna cu deplină certitudine. Desfășurările istorice anterioare acestei perioade nu pot fi reconstruite de arheologia preistorică. În absența izvoarelor scrise, lipsesc denumirile de popoare. Ca urmare, de aici înapoi în timp, arheologia dispune ca bază de lucru doar de descoperirile din pământ, deci de elementele neperisabile ale culturii materiale².

În lipsa unor informații mai precise, culturile neolitice și ale epocii bronzului din Europa sunt întotdeauna denumite fie după ceramica lor specifică, fie după primul loc de descoperire al unui inventar ceramic tipic, care ulterior revine identic și în alte situri arheologice. Prin acesta au fost definite așa numitele „culturi”. Dacă se cartau locurile de descoperire, se obțineau anumite arii de răspândire ale fiecăreia dintre așa numitele „culturi”. Oricare dintre arheologii care se ocupă de problemele neoliticului are în fața ochilor asemenea hărți de răspândire, de exemplu pentru Europa centrală și de sud-est: pentru neoliticul timpuriu ceramica liniară (*Linienbandkeramik, le Rubané*) și ceramica cu benzi punctate (*Stichbandkeramik,*

¹ La baza reflecțiilor din această comunicare se află într-o măsură considerabilă rezultatele săpăturilor îndelungate în tell-ul de la Csöszhalom: Pál Raczky, Walter Meier-Arendt et al., *Polgár Csöszhalom (1989-2000): Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary*, în: „*Mauerschau*”. *Festschrift für Manfred Korfmann*, Remshalden-Grundbach, 2, 2002, p. 833-860. Despre permanentele discuții fructuoase cu P. Raczky (Budapesta) în legătură cu Csöszhalom și cu interpretarea rezultatelor obținute acolo îmi amintesc cu adâncă prietenie și recunoștință. Comunicarea de față are la bază textul ușor modificat și întregit al prelegerii autorului susținută la Facultatea de Istorie a Universității din București la data de 23 noiembrie 2006.

² Meier-Arendt, *Zum Kultur- und Ethnos-Begriff in der prähistorischen Archäologie*, în *Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*, Budapesta, 2003, p. 23-38 (cu literatură suplimentară).

Culture de la céramique pointillée), Starčevo și Criș/Körös, pentru perioade mai târzii „culturile” Rössen, Großgartach, Michelsberg, Lengyel, Tisa, Vinča, Herpály-Csöszhalom, Iclod, Petrești, Cucuteni etc. În acest context ne frapază faptul, că ariile de răspândire ale acestor așa-zise „culturi” sau „grupe” devin cu atât mai restrânse, cu cât acestea sunt mai târzii. Se scapă însă din vedere faptul că aici ar putea fi vorba doar de o regionalizare condiționată de timp, marcând – atunci ca și astăzi – evoluția culturală.

Alte elemente ale culturii materiale, în afară de ceramică, nu sunt cartate sau sunt cartate doar parțial împreună cu ceramica, cu toate că o „cultură materială” constă din mult mai mult decât doar din olărie; ca să nu mai pomenim despre componentele culturii realizate din materiale perisabile sau chiar despre cultura spirituală. Dacă însă cartăm *alte* caracteristici ale unei așa-numite „culturi”, definite de arheologi prin ceramică, și anume fiecare element caracteristic în sine, obținem de regulă arii de răspândire care nu se suprapun identic cu zona de răspândire a ceramicii, a formelor și ornamentelor acesteia.

Din aceste reflecții se desprind două întrebări:

Pe de o parte, generalizând puțin: De ce devin ariile de răspândire ale culturilor noastre cu atât mai restrânse, cu cât sunt mai recente?

Pe de altă parte: De ce, când sunt cartate, elementele constitutive ale unei așa-numite culturi arheologice nu au aceeași răspândire, ci prezintă multiple întretăieri în toate direcțiile? Unde sunt deci granițele unor asemenea „culturi”?

Aceste întrebări generează încă una: De ce apar întotdeauna elemente comune – uneori mai multe, alteori mai puține – între „culturile” definite prin ceramica lor?

După cum arată în continuare câteva exemple, astfel de întrebări sunt îndreptățite. Renunțarea de a le prezenta în detaliu este aici intenționată, fiind determinată de convingerea că nu rareori detaliile tulbură percepția esențialului.

Ariei întinse de răspândire a Ceramicii liniare, din bazinul Parisului până în părțile vestice ale Ucrainei și în anumite zone ale României, îi urmează varianta sa foarte târzie în Franța de vest și de nord-vest, secvența Hinkelstein-Großgartach-Rössen³ în Germania de sud-vest și centrală, cultura Michelsberg în Germania de sud-vest⁴, „grupa” sau „cultura” Oberlauterbach în Bavaria⁵, precum și Ceramica cu benzi punctate în Boemia⁶.

³ Meier-Arendt, *Die Hinkelstein-Gruppe. Der Übergang vom Früh- zum Mittelneolithikum in Südwestdeutschland*, Römisch-Germanische Forschungen 35, 1975.

⁴ Jens Lüning, *Die Entwicklung der Keramik beim Übergang vom Mittel- zum Jungneolithikum im süddeutschen Raum*, Ber RGK 50, 1969, p. 1-9 (cu literatură suplimentară).

⁵ P. M. Bayerlein, *Die Gruppe Oberlauterbach in Niederbayern*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 53, 1985.

⁶ Maria Zápotocká, *Die Stichbandkeramik in Böhmen und in Mitteleuropa*, în: H. Schwabedissen (ed.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, vol. Vb. *Östliches Mitteleuropa*. Fundamenta A3 (1970), p. 1-66.

Complexului Starčevo-Körös-Criș îi urmează Vinča cu variantele ei cronologice A, B, C și D, iar în Ungaria de est Esztár, Szakálhát, Tisa I-III, precum și paralel cu Tisa: Herpály și Lengyel, în Ungaria de vest Lengyel I-III, în Transilvania succesiunea Vinča-Turdaș (=Vinča B) – Vinča-Lumea Noua – Ariușd – Petrești – Iclod cu învecinata cultură de Cucuteni. Dacă se cartează elementele componente ale „culturilor” materiale (în afară de ceramică) aparținând unităților arheologice numite mai sus, atunci se obțin arii de răspândire ale elementelor diferite și ale celor comune, care se intersectează de multe ori și care de regulă nu corespund răspândirii ceramicii, care chipurile definește „cultura”.

Aceste „culturi” sau „grupe” reprezintă în parte o succesiune cronologică, în parte o învecinare geografică. Dacă vom întreba „de ce astfel”, nu ni se va indica cumva o regionalizare progresivă, ci vom primi explicația elementelor comune ca fiind „influențe” sau, mai bine chiar, ca „importuri”. Aceste „culturi” sau „grupe” sunt însă mereu prezentate ca entități bine definite, cu toate că, fără excepție, granițele acestor entități nu pot fi fixate, din cauză că prezintă zone de suprapunere. Iată câteva exemple despre felul în care unele detalii ale așa-numitelor culturi, în cursul evoluției, se suprapun atât cronologic, cât și geografic sau revin în mai multe dintre așa-numitele „culturi”:

1. Casele lungi ale culturii Ceramicii liniare (neoliticul timpuriu), ale culturii Ceramicii cu benzi punctate și din complexul Großgartach/Rössen (neoliticul mijlociu) prezintă *în principiu* aceleași caracteristici arhitectonice.

2. Uneltele de piatră sunt *în principiu* aceleași pornind din Bazinul Parisului și până în regiunea culturii Cucuteni. Acest fapt este logic, ele servind unor îndeletniciri identice sau asemănătoare.

3. Planurile caselor din așezările de tip tell din Bazinul Carpatic sunt *în principiu* asemănătoare sau aproape identice, ca de exemplu la Vinča, Parța, Gomolava, Polgár-Csöszhalom, Ocna Sibiului și Ariușd. De altfel, dintre acestea, planurile caselor mai recente nu sunt altceva decât continuări îmbunătățite ale arhitecturii neoliticului mijlociu. Casele de pe tell-urile așa numitei culturi Herpály prezintă o tehnică de construcție unitară, care se întinde în toate nivelurile, până la orizontul Proto-Tiszapolgár, cu care sfârșește neoliticul în zona Tisa-Criș⁷.

4. Jertfe „de zidire” (*Bauopfer*) ne sunt cunoscute din numeroasele faciesuri neolitice transilvănene. Judecând după descoperirile respective, cultul taurului pare să fi fost larg răspândit, dincolo de așa-numitele „granițe culturale”. Să amintim aici doar, pe de o parte, de Parța, în Banat, și, pe de altă parte, de Čatal Hüyük, în Anatolia.

⁷ Se cunosc prea puține așezări bine cercetate *lângă* tell-uri, ca de exemplu Polgár-Csöszhalom: Raczky, Meier-Arendt et al., *op. cit.*, p. 834-840 cu p. 836, fig. 2. Judecând după situația de la Polgár-Csöszhalom, construcțiile *din incinta* tell-ului se deosebesc foarte mult de cele de *lângă* tell, deși tell-ul și așezarea învecinată aparțin fără îndoială aceași epoci și formează *împreună* o unitate. Două alte întrebări rezultă din această observație: 1) înconjoară, oare, mai multe așezări cu cronologii diferite același tell, fiind atribuite tell-ului „central”? și 2) reprezintă oare construcțiile de pe tell tipuri speciale din cauza spațiului limitat și mai ales datorită presupusei lor funcții speciale?

5. Ornamentica cu bitum, de exemplu pe ceramica variantei Herpály în zona Körös-Criș, nu se limitează nicidecum la siturile acestui facies, având în vedere faptul că sursele de bitum se află în Ardeal și nu în regiunea Körös-Criș.

Ca exemplu referitor la măsura în care o așezare – (toate așezările?) – este prinsă într-o rețea temporală și spațială de relații, amintim tell-ul Polgár-Czöszhalom⁸, aflat pe valea Tisei superioare, cam la jumătatea distanței dintre Miskolc și Debrecen. Înaintea celui de-al Doilea Război Mondial, Ida Bognár-Kutzián a întreprins aici o săpătură de proporții mai mici. Ca de obicei, în funcție de ceramică s-a construit apoi o ipotetică grupă culturală „Czöszhalom”, cu o întindere relativ minusculă, deși – după ideea centrală a lucrării de față – această grupă ceramică nu poate reprezenta decât *un aspect* în cadrul unei super-culturi (*Gesamtkultur*), mult mai vast răspândite în neoliticul târziu al Europei centrale și de sud-est. Natural, la rândul ei, această cultură unitară nu apare în spațiul dat fără rădăcini, ci este rezultatul unei evoluții și constituie originea altora noi. După principiile de ordonare ale arheologiei preistorice, Czöszhalom se încadrează în orizontul Vinča C și D1, Ariușd-Petrești-Iclod în Transilvania, Herpály I – III, precum și Tisa II și III în regiunea Körös-Criș. Acestei linii îi corespunde în Ungaria de vest Lengyel I și II. Toate aceste culturi și grupe aparțin, după cum au arătat între timp numeroasele date obținute pe baza analizelor cu radiocarbon (C-14), perioadei dintre anii de la circa 3 700 și, cel mult, 4 000 a. Chr.

Acest fapt este posibil doar dacă între aceste așa-numite „culturi” și „grupe” există mai mult decât doar o relație de vecinătate. Aici este vorba mai degrabă – chiar dacă aceasta va fi destul de greu de demonstrat – de componente individuale ale unui spațiu cultural, care se arată din multe puncte de vedere ca fiind unitar. De altfel, nici astăzi, diferitele regiuni ale Europei nu ființează învecinate una cu alta, dar în mod izolat și fără legături între ele.

Czöszhalom ne dă și mai mult de gândit, dacă analizăm bogatul material descoperit prin săpături. Multe obiecte provin din zone îndepărtate⁹. În terminologia arheologică ele sunt tratate ca „importuri”. În acest caz, ele sunt însă mai degrabă dovezi ale unei culturi neolitice târzii mai cuprinzătoare, care dispunea doar de stiluri diferite de ceramică și pe care, la rândul ei, arheologia le folosește ca să ordoneze materialul găsit din punct de vedere cronologic și geografic. Stilurile ceramice au avansat astfel pe neobservate, datorită semnificației lor pentru cronologie și ca elemente de diferențiere, la rangul de elemente constitutive principale ale culturilor arheologice.

Situl arheologic Czöszhalom este vast: Acestui tell îi aparține o așezare întinsă. Înainte de toate trebuie însă remarcat faptul că el își extinde legăturile până departe, după cum indică obiectele găsite: silex de culoarea ciocolatei și ceramică din Polonia Mică, ceramică și bitum din Transilvania, ceramică de stil Herpály, Tisa și Vinča, radiolarit și ceramică din vestul Ungariei precum și – bineînțeles –

⁸ Raczky, Meier-Arendt et al., *op. cit.*, p. 841-843.

⁹ *Ibidem*, p. 836, fig. 2.

obsidian din munții învecinați Tokay. Czöszhalom este integrat într-o adevărată rețea de legături. Fără a putea intra aici în detalii, apare posibil și acceptabil că fiecare așezare care a fost locuită o perioadă destul de îndelungată și care este bine cercetată prin săpături arheologice – bineînțeles nu numai în Bazinul Carpatic – să aparțină unei rețele similare de legături.

Ce însemnătate mai au atunci culturile denumite ca atare în funcție de ceramică?

Faptul că ceramica își schimbă adesea stilul este logic, căci ea este fragilă și de aceea, de regulă, a fost produsă local și frecvent înlocuită. Din acest motiv, autorul își pune de multă vreme întrebarea, de ce tocmai ceramica servește ca element constitutiv al unei culturi arheologice? De o cultură țin *mai multe*, nu numai cultura materială, silixul și rămășițele așezărilor. În schimb, există cel puțin două criterii bazate pe elemente bine cunoscute și mai durabile decât ceramica, care este atât de fragilă și ușor de înlocuit. Aceste elemente sunt oarecum înrudite între ele și se regăsesc aproape identice pe spații vaste. Ele sunt, de asemenea, mai ales, indicatori ai culturii non-materiale, au legătură cu cultul, cu modul de gândire și cu obiceiurile de viață ale celor care le-au creat. Ele sunt astfel mult mai conservatoare și, prin urmare, mult mai rezistente la schimbări.

Aceste două criterii sunt sistemele de șanțuri circulare și tell-urile, ambele fiind documentate la Csöszhalom. Situl de la Czöszhalom se compune dintr-un mic tell și o întinsă așezare învecinată. Faptul deosebit este că pe acest tell au fost ridicate 21 mici clădiri, care cu siguranță au datări diferite. Tell-ul era prevăzut la interior cu o palisadă și era înconjurat de 5 șanțuri circulare concentrice¹⁰. Asemenea celor 21 de construcții din interior, cele 5 șanțuri concentrice aparțin unor faze constructive diferite, au deci vârste diferite. Interes maxim prezintă faptul că aici, la Czöszhalom, se întâlnesc ambele fenomene, reprezentând elemente ale culturii nonmateriale, și care, de aceea, erau mai durabile decât obiectele de uz cotidian, mai puternic supuse modei. Ele trebuie privite ca fiind constante supraregionale ale culturii și prezintă de altfel, la stadiul actual al cercetării, arii de răspândire clar deosebite între ele.

Mai întâi: Sistemele de șanțuri apar din Germania centrală și Bavaria până la Tisa, ba chiar, după o informație încă neconfirmată, până în Transilvania. Acestea ar trebui încadrate din punct de vedere cronologic în principal, cu ușoare abateri în sus sau în jos, în neoliticul târziu¹¹. Fie aici amintit doar unul din numeroasele exemple și anume Těšetice-Kyjovice în Boemia¹². Probabil că, mai timpuriu, și în interiorul unor astfel de sisteme de șanțuri circulare se aflau coline artificiale și construcții ca acelea din Czöszhalom, dar care astăzi nu mai pot fi recunoscute din cauza eroziunii. Aceasta este în tot cazul ipoteza cercetătorilor cehi Podborský

¹⁰ *Ibidem*, p. 836, fig. 2.

¹¹ Jörg Petrasch, *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*, BerRGK 71, 1990, p. 407 urm. (cu o amplă literatură suplimentară).

¹² V. Podborský, *Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou*, Brno, 1988; Petrasch, *op. cit.*, p. 561, fig. 25; Raczky, Meier-Arendt et al., *op. cit.*, p. 871, fig. 4.

și Videjko. Coline înconjurate de șanțuri se semnaleză și în complexul Cucuteni-Tripolje.

În al doilea rând: tell-urile. La nord de Dunăre-Sava și de Carpați, respectiv între Sava și Dunăre se cunosc tell-uri neolitice aflate de-a lungul Tisei, al Dunării și în Ardeal¹³. John Chapman, care a cercetat aprofundat tell-urile și semnificația lor în perioada de formare, le interpretează ca o mărturie absolută a fidelității anumitor comunități față de locul lor geografic; din motive cultice, probabil în virtutea unui puternic cult al strămoșilor¹⁴, aceste comunități erau „obligate” să locuiască în același loc. Fenomenul rămâne desigur valabil și pentru sistemele de șanțuri concentrice. Logica acestei afirmații poate fi susținută de următorul exemplu: în mod similar, din antichitate și până în epoca modernă, după distrugerea vechiului edificiu, bisericile creștinătății au fost reconstruite pe exact același loc. Dacă lucrurile stau așa, o astfel de comunitate – vorbind din punct de vedere arheologic – putea să cunoască mai multe faze ale stilului de ceramică și totuși să reprezinte una și aceeași cultură. Aceasta dovedește că pentru definirea unei culturi neolitice ceramica este, în sensul propriu al cuvântului, inadecvată.

Czöszhalom ne arată că, cel puțin aici, ambele fenomene – tell și șanț circular – sunt legate între ele, chiar dacă unul prezintă o răspândire preponderentă estică, iar celălalt mai curând vestică. Posibil, această diferențiere este, în parte, doar aparentă, căci adesea s-a arătat din motive bine întemeiate, că spațiile înconjurate de șanțuri circulare erau rezervate unor activități deosebite, după cum arată micul tell din Czöszhalom. O funcție de apărare ele nu aveau. La Czöszhalom diametrul măsoară doar 80 de metri.

Atât tell-urile, cât și șanțurile circulare sunt în tot cazul mărturii vizibile ale culturii nonmateriale și prin aceasta ale unei culturi mai rezistente la modificări, ale unei culturi cu aspecte identice sau similare, mult mai întinse geografic, care transcende ceramica, uneltele din piatră și tipurile de locuințe. Prin aceasta nu se afirmă *nicidecum* că toate detaliile „culturilor” noastre ceramice – rămânând ca exemplu la neoliticul târziu – nu se lasă împărțite în orizonturi temporale (vertical) sau în regiuni geografice (orizontal), sarcina arheologiei fiind desigur ordonarea marii mulțimi de descoperiri și stabilirea unor cronologii cât mai fine.

Fiecare „element” al unei culturi date, aflate într-un orizont temporal și într-un spațiu geografic dat se transformă după legitățile proprii în timp și spațiu, fără ca noi să putem cunoaște motivele acestor transformări. Unele dintre elemente se modifică rapid și des, ca de exemplu ceramica. Alte elemente rămân în timp și spațiu, multă vreme, fie neschimbate, fie se modifică foarte lent, ca de pildă

¹³ Florin Gogâltan, *Die neolithischen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick*, în: *Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*, Budapest, 2003, p. 223-262.

¹⁴ John Chapman, *The Early Balkan Village*, în S. Bökönyi (ed.), *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connection*. *Varia Archaeologica Hungarica* 2, Budapest, 1989, p. 33-53; Idem., *The Origins of Tells in Eastern Hungary*, în: P. Topping (ed.), *Neolithic Landscapes*, Oxford, 1997, p. 139-164.

contextele (*Befunde*) care reprezintă mărturiile elocvente ale conținutului nonmaterial al unei culturi. Aici se încadrează exemplul complexelor de șanțuri circulare și al tell-urilor.

Cultura este, asemenea istoriei, un proces evolutiv continuu. Astfel fiind, arheologia deslușește din așa-zisa „cultură” sau din „culturile” unui trecut foarte îndepărtat, dintr-o anumită regiune și dintr-o anumită perioadă doar o umbră arheologică scheletică. De aceea, pentru arheologia preistorică o definiție clară a conceptului de cultură aplicat la neolitic nu este posibilă. Ca urmare, îndoielnică este și strădania de a prezenta, altfel decât doar în mod aproximativ și nesigur, granițele în timp și spațiu ale diferitelor culturi arheologice.

Traducere Ana Popescu von Bülow